

Voigt Vilmos

EGY NEM EGYSZERŰ ES NEM FORMAI KÉRDÉS:

AZ EGYSZERŰ FORMA

Az egyébként érdemtelenül egy-művűnek tekintett holland művészettörténész és esztéta, Jolles munkája óta az "egyszerű forma" elnevezése és témaköre bekerült egy különös köztudatba, amely a folklorisztikától az irodalomelméletig, újabban pedig a narrációelméletig, irodalomszemantikáig, műfajelméletig terjed. Ez a címszó az egyetlen, amely a nemzetközi és magyar irodalmi lexikonokban, folklorisztikai kézikönyvekben egyaránt helyet kap, amelyről igazán nem tradicionális kutatók konferenciákat rendeznek Chicagótól és Urbinótól Tartuig meg Kecskemétiig. Eközben néhány kérdés felderítetlen maradt /így például nem sokat tudunk az "egyszerű forma" fogalom felbukkasáról Jollesnél; abban sem vagyunk biztosak, hány ilyen formát különböztetett meg; nincs dolgot arról, hogyan fogta fel maga ezt a kérdéskört később stb./, másokkal pedig nem foglalkoztak érdemben a szak kutatók. Ranke erőfeszítései ellenére sem tudják a folkloristák /zömmel/ mindmáig, mit is lehet ebből a teóriából hasznosítani, egy kissé túl irodalomelméletinek is érzik az egészet. Az irodalomelméletben viszont egy-egy röpke megjegyzés /mint Wolfgang Kayseré/ aligha értékeli érdemében e témakört. Napjainkban a korai és az egyszerű /nem "egyszerű"/ műfajok olyan kutatója, mint Permjakov nem érinti e témakört - kor- és tématársa /nagyrabecsülője is/, Kanyó Zoltán viszont az "egyszerű forma" kérdéskörének újrafelvételével kísérletezett, és ezt ismét az irodalmi műfajelmélet, majd a modalitás-elmélet középpontjába állította. Mindez önmagában is elégséges ahhoz, hogy egy kissé széttekintsünk és megkérdezzük: valóban "forma"-e

és mennyiben "egyszerű" a címkével takart jelenség?

Válaszunk természetesen kettős nem.

Johannes Andreas Jolles /1874-1946/ holland írónak indult, majd Firenzében esztétikatörténettel foglalkozott. Az első világháború kitörésekor /felesége révén/, lett német állampolgár, tanított a megszállt Belgiumban, majd a lipcsei egyetemen volt az összehasonlító irodalomtörténet professzora. Voltaképpen a huszas évek elejétől foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyeket mi ma az "egyszerű formák" tárgykörébe sorolhatunk. 1923-as köteté /Bezeiling en Vorm/ ugyan esszéisztikus jellegű, de a tartalomforma és a formacél fogalma már sejteti a későbbi morfológiai irodalomelmélet szerzőjét. Főként a De Gids hasábjain között műfaji dolgozataiban /Het Sprookje 1922-1923, De Sage 1923, Het Sprookje in de wetenschap 1928/ az olasz novellairodalom Insel-Verlag antológiájában /1923/ közölt előszavában, a találóskérdés mitikus hátteréről a Sievers-émlékkönyv számára készített dolgozatában /1925/ bukkannak fel először ilyen gondolatai. /Eltérően az utókor értékelésétől, nem csupán egyszerre, mintegy Zeusz fejéből pattant ugyanis ki az "egyszerű formák" gondolata./ Ugy gondoljuk, 1922-28 körül hollandul gondolhatta végig műfajelméletét, amely - felesége segítségével - német formát öltött és 1929-30-ban jelent meg. Kortársi bírálati közül a romanista Victor Klemperer /1930/, és a német irodalmár Max Kommerell /1931/ a műfajelméleti szempontokat hangsúlyozták. Robert Petsch /1932/ a folklorisztikai műfajelmélet szempontjait képviseli. Maga az ötlet hamar nagy népszerűsége tesz szert, és Walter Berendsohn már 1933-ban, a Handwörterbuch des deutschen Märchens /Band I. Lieferung 7./ hasábjain külön címszót szentel e fogalomnak. Ebben arra hivatkozik, hogy Axel Olrik és Friedrich Kauffmann elgondolásai előlegezték már Jolles nézeteit, azonban maga is hangsúlyozza, hogy Jolles véleménye ezektől eltérő. Ettől kezdve a folkloristák mindmáig teoretikus érvényűnek tartják e

művet - talán azért is, mivel a folklorisztikában kevés az elméleti eredmény. Akármilyen kézikönyvben, lexikonban van hivatkozás rá, és amikor irodalomelméleti munkákba kérnek fel közreműködésre folkloristákat, ők is rendszerint ezt a témakört kapják /a Fischer-Lexikon "Literatur" 2/1 kötetében például Kurt Ranke, sőt a magyar Világirodalmi Lexikonban is van "egyszerű formák" címszó/. A folklorisztikai kézikönyvekben és áttekintésekben Bausinger Formen der "Volkspoesie" kötete /1968/ 1980/, vagy Ranke áttekintő tanulmánykötete /Die Welt der Einfachen Formen, 1978/ szinte tengelyébe állítja ezt a műfajelméletet. Az Enzyklopädie des Märchens legutóbb megjelent füzetében /Band 3, Lieferung 4/5, 1981/ Bausinger tekinti át e témakört.

Ami az irodalomelméletet illeti, itt már a legkorábbi viták és ismertetések is felvetettek poétikai szempontokat. Ennek ellenére Wolfgang Kayser volt az, aki a Das sprachliche Kunstwerk /1948/ hasábjain először állította metodikai irányítónak a középpontba Jolles művét /... "in einem Buch, das für alle morphologische Arbeit grundlegend ist, die einfachen Formen bestimmt, die noch unterhalb der "Literatur" liegen"/. A nemzetközi kutatás viszonylag későn realizálta Jolles munkájának fontosságát. 1970-ben jelent meg francia, 1980-ra ígérték olasz kiadását. Pongs önálló monográfiája /Symbolik der einfachen Formen 1973/ már irodalomelméleti értelmezést ad. A legjobb tudománytörténeti áttekintés azonban mindmáig folklorista műve /B. Holbek: Teorien om einfache formen - 1962/. Ujabban a morfológiai irodalomelmélet, sőt folklorisztika keretébe illesztik, Propp kortársaként, sőt azt is megkísérik, hogy e két mű közös forrásait /pl. Goethe morfológiáját vagy Walzel irodalomelméletét/ tételezzék fel. Ez azonban filológiailag nem igazolható, módszertanilag is megkérdőjelezhető. Voltaképpen az első ismertetések és viták egyike, R. Petsch monografikus parafrázisa /Die Lehre von den "einfachen Formen". /Deutsche Vierteljahrsschrift

für Literaturgeschichte 1932/ itt már a helyes megoldást képviselte: egy irodalomelméleti munkáról van szó, amely az irodalom korai formáit vizsgálja. Jolles módszere nem folklorisztikai, nem is morfológiai, nem strukturalista, hanem a német romantika irodalomelméleti /és nem folklorisztikai!/ sejtéseit folytatja, amint azt terminusai /"Sprachgebärde", "Sichvonselbstmachen"/ bizonyítják, és amint a műfaj absztrakt nyelvi /nem pedig nyelvészociológiai vagy kommunikációelméleti/ felfogása is már önmagában hordozza.

A továbbfejlesztés nem is annyira a felvetett műfajok /Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz/, esetleg - bár egyértelműen nem adatolt módon - tizedikként a "Fabel" vizsgálatában keresendő. Ezek mindegyikével kapcsolatban a szakkutatás rámutatott már a konkrét elemzés hiányosságaira, fontos felismeréseire és továbbfejleszthető ötleteire egyaránt. Különösen a középkori irodalom más műfajaival kapcsolatban Jolles követői /elsősorban Schossig/ tettek hasonló javaslatokat. Ezek sorában a legtanulságosabbak Kanyó Zoltán ötletei, aki már Beszédmód, műnem, műfaj /Helikon, 1973/1/ tanulmányában a kezdeti műfajokat a kommunikáció elméleti osztályozásával kísérelte megragadni, legújabbán pedig Sprichwörter. Analyse einer einfachen For, 1981./ *expressis verbis* a modern szövegelmélet alapjának tekinti Jolles elgondolásait. Noha ez a pozitív felfogás bizonyos fokig indokolatlanul optimista, mégis használhatóbb és direkter hozzájárulás annak felismerésére, hogy Jolles voltaképpen egy műfajelméletet kísérelt megalkotni, mint mondjuk Permjakov vagy Ben-Amos rendszerei, amelyek szintén egyszerű-műfajelméletiek, anélkül azonban, hogy ezt közvetlenül is Jolles munkája folytatásának tekintenék.

Anélkül, hogy itt a problémát túlságosan is leegyszerűsítsenénk, az "egyszerű forma" voltaképpen egy műfajelméleti kategória, rövid és archaikus műfajok gyűjtőneve. Mind Jolles, mind mások szemében itt néhány általános

műfajelméleti sajátosság /sorozatszerűség, szerkesztettség, a valóság jellegzetes visszatükrözése stb./ magától értetődő alaptényező. Amikor azonban a pusztán nyelvi meghatározottságot hangsúlyozza, illetve a Geistesbeschäftigung jelenségét abszolutizálja, csupán féligazságokhoz jut el. Kanyó felfogása, aki a műfajokat a beszédmód fogalmával kapcsolja össze, ennél jobb, mivel a nyelvi meghatározottság tényeit a maguk keretei között megnyilvánulónak /és nem minden határon túlmenőnek/ tekinti. Érdekes, hogy itt ő is, Permjakov is implicit módon egy általánosabb műfajelmélet kereteit rajzolja fel. Eszerint a műfajok rendszere /!/ absztrakt módon úgy ragadható meg, hogy a szemantika, szintaktika és a pragmatika vonatkozásában megfigyelhető különbségeket rendszerezük. Egy teljes és ilymódon szemiotizált műfajelmélet ugyan még nem született meg, de lehetősége nyilvánvaló. Azt is helyesen nevezhetjük, hogy a nyelvi megfogalmazódást nem csupán egyetlen vonatkozásban /pl. a szemantikában/ hangsúlyozzuk, hanem mindhárom területet figyelembe vesszük. Ezen kívül a nyelvet általános jelenségként, a teljes kommunikáció megnyilvánulásaként fogjuk fel. /Itt főként a kontextus különböző fajtáinak figyelembe vétele indokolt./

Amikor az egyszerű formát ilymódon tartalmi jellegű műfajelmélet irányában tett kezdeményezésnek tekintjük, a "forma" terminusa értelmet nyert. Kérdéses viszont azonban az, miért, mennyiben és hány ilyen "egyszerű" forma van? Eltekintve Jolles néhány konkrét javaslatától, úgy látszik, itt vannak rövid műfajok /brachilogizmus/ és régi műfajok /monda, mese/. De az így egyszerűnek tekintett műfajok rendszerének megállapítása még várat magára. Legfeljebb sejtéseinket fogalmazhatjuk itt meg.

Jolles szerint a műfajok összefüggnek egymással, összességük /vagy egészük, talán rendszerük is - e ponton Jolles hallgat, úgyhogy nem tudjuk, milyen kategóriára gondolhat /"eine abgeschlossene Reihe" - "damit ein System

im Sinne", amelynek feladata "sich die Welt in einer bestimmten Weise verwirklichen". Ez felfogható lenne valamilyen valóságkifejezésként, sőt akár tükrözésként is, Jolles azonban nem véletlenül óvatos sőt homályos a maga megfogalmazásaiban. Véleménye szerint az "egyszerű forma" valamilyen önálló jelenség, pontosabban ezek "Vergegenwärtigungen" jellegűek, és eközben nem az a fontos, hogy a megszületett alkotás mit és hogyan tartalmaz a valóságból, hanem maga az a szellemi folyamat, amely a művet létrehozza. Ennek a folyamatnak a neve a "Geistesbeschäftigung", amely minden látszólagos nyelvi, történeti, sőt társadalomtörténeti és világszemléleti megközelítés ellenére is csak egy absztrakt, steril fogalom: magára a folyamatra vonatkozik, azt azonban nem minősíti. A "Geistesbeschäftigung" fogalmát ugyan párhuzamba állítja a "Lebenshaltung" jelenségével, ettől azonban még nem lesz sem materialista, sem igazában társadalmi-történeti a maga irodalomelmélete. Ha végül is kíváncsiak vagyunk arra, mit is ért Jolles műfajon, megtudjuk a "Geistesbeschäftigung" terminus második feléből, ez ugyanis nem más, mint a régi retorika occupatio fogalma.

Jolles tehát egy retorikus műfajelméletet módosít a maga elgondolásában.

Ezt a megoldást két irányban is tovább lehet fejleszteni. Mivel Jolles példatára irodalom és folklór határeseteit vizsgálta, mind az egyik, mind a másik tartományt pontosabban is körül lehet járni.

A folklorisztikai javaslatok közül a legismertebb az amerikai Roger D. Abrahams rendszere. Ő néhány egyéb írásában is foglalkozott a műfajok kérdéseivel, illetve egy általa ugyancsak retorikainak nevezett műfajelmélet lehetőségével. Legérdekesebb ide vágó munkája The Complex Relations of Simple Forms c. dolgozata, amely először a Genre folyóirat 2:2 /1969 June/ számában jelent meg, majd ezt közölte Dan Ben-Amos nevezetes antológiája

/Folklore Genres. Austin - London, 1976/ is. Érdekes, hogy a meglepő terminológiai egybeesés ellenére sem idézi Abrahams Jolles nevét. /Dan Ben-Amos viszont az említett kötet bevezető tanulmányában és a maga dolgozatában egyaránt részletesen foglalkozik Jolles elgondolásaiival, sőt ezek utóéletével és használhatóságával is, /Abrahams Northrop Frye műfajmeghatározásából indul ki, és a folklór alkotásokban többféle strukturát vél felfedezni. Ezek közül legtöbbit a kontextus szerkezetével /structure of context/ foglalkozik és eszerint a műfajok négy csoportját különbözteti meg egymástól: Conversational - Play - Fictive - Static. Ezek az előadó és közönsége viszonyát tekintve tovább oszthatók és csoportosíthatók. Végül is nyolcféle nagyobb csoportban közel negyvenféle lehetőséget ad. Példatára elméleti és az angolnyelvű folklórisztika, szociolingvisztika hagyományait követi. Valószínű, hogy etnikus különbségek lényegesek lehetnek itt. /Erre ő kevésbé utal, Ben-Amos annál inkább./ Voltaképpen egy olyan műfaji beosztást láthatunk e kísérletben, amelyhez hasonlót mások is adtak. Csak néhány ilyen példa: V. J. Guszev beosztása /Esztetika folklora. 1967./ esztétikaibb és áttekinthetőbb, a magam vázlata /A folklór alkotások elemzése. 1972. II/5. fejezet/ pedig sokkal részletesebb és kommunikációelméleti szempontból is kidolgozottabb.

Mindezek a megoldások teljes műfaji rendszerezést kísérelnek meg, és nem csak az "egyszerű" formákat veszik figyelembe.

Azt, hogy nemcsak egy általános folklórisztikai műfajelmélet vezet az egyszerű formák problémaköre felé, legjobban Permjakov tanulmányaiból láthatjuk. Anélkül, hogy e gazdag életművet e szempontból teljességgel áttekinthetnénk, csak utalni van módunk arra, hogy több ízben is módosult a szerző ide vágó elgondolásainak rendszere. Az Izbrannie poszlovici i pogovorki narodov Vosztoka első kiadásában /1968/ még a szóláshagyomány logi-

kai-strukturális rendszerezése készült el, a rövid műfajok rendszerezésével még nem foglalkozik. A más című bővített második kiadás Poszlovici i pogovorki narodov Vosztoka /1979/ viszont már ilyen dolgozatai után készült, mindazáltal csak közvetve találunk utalást az elemi műfajok rendszereinek problémájára. Az 1970-ben megjelent Ot pogovorki do szkazki foglalkozik részletesen e témakörrel. Az 1979-ben megjelent, de sokkal előbb elkészült angol változat /From Proverb to Folktale/ bemutatja a rövid, az elemi kijelentéstől az elemi elbeszélésig terjedő műfajok rendszerét, ahogy Permjakov mondja, a "klisék" rendszerét. Kevésbé köztudott, hogy a kulturhérosz-történetek és állatmesék áttekintését is megkísérelte /Prodelki hitrecov, 1972/, ez azonban inkább csak ötlet, nem tüzetesen kidolgozott műfaji rendszerezés. Permjakov voltaképpen 25-féle "paremia"-kategóriát sorol fel, ezeket több szempontból is rendszerezi, amelyet logikai és nyelvi jellegű rendszerezésnek nevezhetünk. A kommunikációs szituációkat nem veszi alapul, jóllehet hivatkozik rájuk. Fel-tűnő, hogy sehol sem hivatkozik Jolles nevére vagy az egyszerű formák elméletére, amelyet azonban nyilvánvalóan ismer.

Ez a logikai rendszer - paradox módon - egyszerre konkrétabb és komparatívabb, mint Jollesé, amely ehhez képest irodalomtörténeti esettanulmányok sorozatának látszik.

A másik irányba, az irodalomtudomány felé /vagy felől/ többen is közeledtek. Tanulságos például, hogy Paul Zumthor, aki Essai de poétique médiévale c. könyvében /1972/ többször is felhasználja Jolles munkáját, maga pedig a középkori műfajok kialakulásával, rendszerezésével foglalkozik, nem elméletként, hanem a szólások, rejtvények definiálásához használja fel Jolles ötleteit: a maga kommunikációs és szemiotikai rendszerezésébe már nem veszi át Jolles rendező kategóriáit.

Azt a gondolatot, hogy a középkori irodalom hasonlóan

rendszerőségében értelmezhető, sokan tudják. Lihacsov és Averincev az órosz és bizánci költészet rendszerét leíró könyveikben szinte automatikusan ebből indulnak ki. A középkori irodalom elméletének megújításában olyan jelentős kutató, mint H. R. Jauss a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején sokszor foglalkozott e középkori műfajok rendszerének kérdéseivel. Littérature médiévale et théorie des genres c. írása /Poétique 1-1970/ ugyancsak kommunikációelméleti és poétikai szempontú, ismeri is Jolles ötleteit, azonban elméleti és esztétikai következtetései teljesen mások. Az Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur /1977/ hasábjain azt fejti ki, hogy a befogadásesztétika szerint nincs egy műfaj, hanem csak műfajok rendszere figyelhető meg /"Rezeptionsstruktur des plurale tantum"/, amelyben azonban a középkori kisformák /Kleinformen/ nemcsak a maguk steril, definíciószerű állandóságában, hanem az egyes szövegeknek a műfajokhoz való viszonyában jelennek meg esztétikai értéként /"mit dem ästhetischen Reiz der Variation von Text zu Text"/.

Éppen e közeli megoldások eltérő volta jelzi, miben nem követik ma ismerői sem Jolles rendszerét.

Nem idézve itt feleslegesen sok példát, végül arra kell még hivatkoznunk, hogy az olyan áttekintések, mint például Klaus W. Hempfer műfajelmélete /Gattungstheorie, 1973/ ugyan többször is hivatkozik Jolles nevére vagy elgondolására, a modern rendszerezés azonban már más jellegű. Hempfer mindig tudománytörténeti távlatba illeszti Jollest, hivatkozik morfológiai szemléletének kortársaira. Amikor közvetlenül foglalkozik állításaival, ezeket "ahistórikusnak" és a nyelvi metafizika /Sprachmetaphysik/ megnyilvánulásainak tartja, és ezért nem is fogadja el.

Voltaképpen ezzel zárhatjuk is szemlénket. A modern irodalomelmélet minél inkább pontos, annál inkább csak történeti jelentőséget tulajdonít Jolles ötletének. Mind az irodalomtudomány, mind a folklórisztika képviselői

egy pontosabb társadalmi-történeti, kommunikációs, sőt esztétikai modellt javasolnak. Problémaérzékenysége Jollesnek mégiscsak megmarad. És ha kriptikus nyelve, elvont tárgyalásmódja nem is tesz könnyű olvasmánnyá, éppen a munkásságával foglalkozó írások nagy száma is bizonyítja, hogy egy igen fontos probléma rejlik az "egyszerű forma"-teóriában. Természetesen, mi azon a véleményen vagyunk, hogy ez tartalmi és műfaji kérdés. Minden műfaj egyszerre "egyszerű" és bonyolult: a maga keretein belül egyszerű, és csak véges számú törvényszerűségnek engedelmeskedik. Ezek más-más műfajokban párhuzamosan, mégsem azonosan jelennek meg. Ezért az "egyszerű forma" problémaköre nemcsak hogy nem egyszerű és nem formai kérdés, hanem voltaképpen a műfajhierarchia problémájának egyoldalú felvetése. Azt, hogy ez a kategória voltaképpen micsoda, másutt kell kifejteni, A Világirodalmi Lexikon legutóbbi kötetében /1982/ már utalhattam is arra, hogy éppen e kiadvány adhat majd utbagazítást az érdeklődőknek.